

УДК 34.037.97/.99

**О. В. ШУТЕНКО,***кандидат юридичних наук,**доцент кафедри цивільного процесу**Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

## ПРИРОДА СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

Представлено обґрунтування необхідності уніфікації судових процесів – цивільного, господарського та адміністративного – з точки зору єдності їх завдань, мети, принципів, методу й форм судового захисту. Вказано, що предметом судової діяльності є юридичний інтерес особи, який виражається у правовій свободі та конкретизується у праві.

Включення Європейських стандартів з прав людини до національної правової системи суттєво підвищує значення всіх правозахисних механізмів і насамперед суду як органу судової влади. Обов'язок держави здійснювати захист прав і свобод людини виявляється в судовій владі шляхом вирішення різних правових конфліктів, спорів правового характеру й підтримання миру та порядку, згоди та справедливості у відносинах між різними суб'єктами. Судова влада, будучи єдиною гілкою державної влади, здійснює відповідальну державну функцію: захист прав і свобод особи шляхом здійснення правосуддя. Піднесення на конституційний рівень права громадян на судовий захист і доступ до правосуддя вказує на те, що судовий захист є вершиною піраміди державного захисту особистості. Це обумовлює потребу вдосконалення механізму здійснення правосуддя. Захист прав і свобод здійснюється судовою владою шляхом правосуддя у всіх формах судочинства: цивільного, господарського, адміністративного й кримінального. Тому можна вести мову про комплексний міжгалузевий інститут, який являє собою сукупність взаємопов'язаних юридичних норм різних галузей права, котрі регулюють однорідну групу відносини щодо захисту порушеного права судом – судовий процес.

**Метою** даної статті є з'ясування природи судового процесу для вдосконалення процедури захисту права. А саме, визначення предмету судового захисту, аналіз різних форм судочинства та розкриття ролі суду в механізмі здійснення правосуддя.

У даній роботі представлено обґрунтування необхідності уніфікації судових процесів – цивільного, господарського й адміністративного – з точки зору спільності їх завдань, об'єкта й предмета, мети, принципів, методу і форми судового захисту.

Відповідно до ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Господарський процесуальний кодекс (далі – ГПК) України у ст. 1 також передбачає право звернення до господарського суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів. У ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України зазначається, що завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Таким чином, виникає проблема, яка має теоретичний і практичний характер: що саме є об'єктом судової діяльності при здійсненні правосуддя? Сутність даного явища, на нашу думку, треба визначати з урахуванням єдності предмета судової діяльності та способів і форм її здійснення. Об'єктом будь-якої діяльності є те, на що ця діяльність спрямована, для чого вона здійснюється. Загалом об'єктом судової діяльності є права, свободи та інтереси, що мають юридичне значення для суб'єктів, які є споживачами судової влади.

Обрана проблематика не випадкова, оскільки продиктована негативною тенденцією в суспільстві, щодо масового порушення прав людини, тому актуальною стає ефективна реалізація права на судовий захист з огляду на спеціалізацію різних форм судочинства.

Сучасний етап розвитку світових інтеграційних процесів і глобалізації, загострення міждержавних та міжнаціональних відносин вимагає наукового обґрунтування концепції подальшого розвитку правової організації суспільного життя, зокрема з'ясування механізмів забезпечення прав і свобод громадян. У системі механізму забезпечення прав і свобод людини матерія права є явищем, що пронизує всі його елементи у формі правосвідомості, нормативних актів, безпосередньої комунікації тощо. Тому постає передусім питання з'ясування сучасних підходів до розуміння таких понять, як право, свобода, інтерес.

Проблема праворозуміння – вічна теоретична проблема, яка, врешті-решт знаходить своє відображення в існуючій правовій системі. На жаль, слід погодитися з думкою М. Марченко та В. Нерсисянц про те, що у нашій, юриспруденції як і раніше, домінують легістські (позитивістські) погляди стосовно розуміння поняття права [1, с. 5–6, 18–19].

У конституційній і судовій практиці сучасних держав спостерігається пом'якшення протистояння природно-правових і позитивістських підходів до праворозуміння. На думку Є. Лукашової, право – це настільки складне і багатозначне явище, що немає і не може бути єдино правильної відповіді на питання про те, що таке право. Стало очевидно, що право невіддільне від моральності, від категорій свободи і справедливості, від самоцінності особистості, тобто від тих ідей, що висувала природно-правова доктрина [1, с. 10–11].

Жодна із загальновідомих концепцій, що пояснює право («право є справедливістю», «право є нормою», «право є правовідносинами», «право є примусом», «право є волею», «право є захищеним інтересом», «право є свободою» тощо), не охоплює всього обсягу правової матерії, у межах якої право виступає і як справедливість, і як норма, і як правовідносини, і як воля, і як інтерес, і як примус, і як свобода. Цей підхід у науковій літературі має назву інтегративного, що виявляється в тенденції до синтезу принципів юридичного та соціологічного позитивізму, природного права, нормативного та процесуального аналізу, інтегративного визначення його поняття. Один із варіантів інтегративного праворозуміння запропонував А. Поляков у концепції феноменолого-комунікативної теорії права. На його думку, право одночасно є ідеєю і текстом, нормою і правовідносинами, імперативно-атрибутивним переживанням і соціалізованою

цінністю [2, с. 13–21]. Подібна точка зору ще на початку XX ст. висловлювалася і Б. Кистяківським [3, с. 817–818].

С. Алексєєв вважає, що з'ясування матерії права з позицій юридичного позитивізму «не завершальний, не кінцевий пункт його осягнення, а з точки зору фундаментальних знань лише початковий, стартовий його ступінь» [4, с. 81]. В. Нерсисянц, з'ясовуючи поняття права, підтримує ідею римських юристів, що «не з правила виводиться право, але з існуючого права має бути створено правило» [5, с. 45].

Однак указана вада позитивістського праворозуміння характерна не тільки для правових систем писаного права. У цьому контексті слід зазначити, що і «деклараторна концепція» В. Блекстона про природу прецедентного права також ґрунтується на ідеї, згідно з якою право суддями не встановлюється, а декларується [6].

В. Нерсисянц вважає, що формами існування сутності права, принципу формальної рівності є не тільки норма і навіть не тільки правові відносини та правосвідомість, а й правоздатність і правосуб'єктність, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і обвинувачення, судові й адміністративні рішення, правові процедури та процесуальні форми тощо. І дійсно, якщо матерію права не ототожнювати тільки з одним (нормою, правосвідомістю, правовідносинами тощо) аспектом його існування, а сприймати як природну здатність людини до певної діяльності, що проявляється через психічне уявлення про рівновеликий масштаб власної свободи стосовно інших людей, то поняття свободи не можна обмежити лише її виразом у нормі [5, с. 31, 50–51].

З даного підходу випливає висновок про предмет судової діяльності при здійсненні правосуддя. Судовому захисту підлягають не лише права, що закріплені у відповідних нормах законів, але і свободи й інтереси особи. Сама наявність інтересів, свобод і прав повинна визначатися самою особою, для якої їх реалізація є важливою – юридично значущою. Такий висновок можна підтвердити положенням ч. 1 ст. 15 ЦПК про те, що суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ провадиться за правилами іншого судочинства. Отже, згідно з указаною статтею, права виникають із відносин,

причому обсяг цих відносин не обмежується законодавчим закріпленням.

Таким чином, можна зробити висновок, що предметом судової діяльності можуть бути будь-які права. Між тим залишається з'ясувати, що розуміти під поняттями свободи та інтересу в контексті можливості їх судового захисту. Чи може свобода або інтерес бути предметом судової діяльності?

Правова свобода – це природна здатність особи до певної біопсихічної діяльності, яка виявляється у правових переживаннях (свідомості), текстах чи вербальній комунікації (зовнішніх формах вираження психічних переживань), фізичних діях (правових відносинах та зв'язках) тощо. У цьому контексті заслуговує на увагу Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, ратифікована Україною. З точки зору застосування норм цієї Конвенції в ЄС, теоретично обґрунтовується та практично застосовується принцип права як «живого інструменту», а не норми-догми [7, с. 57–62].

Свободу загалом розуміють як звільнення від зовнішнього насильства, пригноблення, залежності. Але у сукупності всі тлумачення свободи зводяться виключно до фізичної (матеріальної) свободи. Проблеми свободи людини порушувались у дослідженнях Ф. Прокоповича, який визначав взаємозв'язок характеру діяльності людини з її свободою, розуміючи останню як панування індивіда над самим собою, його здатність керувати своїми діями, емоціями, пристрастями. Для поглибленого розкриття проблеми свободи вченим вводилося поняття «сваволя» як властивість розумної душі, зокрема волі, яка, коли є всі умови для діяння, може діяти чи не діяти, робити те або інше.

Отже, якщо право передбачає варіативність поведінки суб'єкта, то свободу слід розуміти як механізм реалізації права – можливість діяти на власний розсуд і розпоряджатися правом. Саме розумом людина усвідомлює не лише свою свободу, а її впливи, що впливають із бажання (інтересу), те, що вона сама може впливати на поведінку інших людей. При такому підході відповідальність за наслідки мати право і свободу його реалізації пов'язана із активністю, чесністю, порядністю, добросовісністю людини у виконанні своїх обов'язків [8, с. 567–568].

Зважаючи на викладене, можна зробити висновок, що повною мірою реалізувати свої права людина зможе за наявності повноцінної свободи. Повноцінність свободи постає як відсутність будь-якого гноблення й залежності, як фізичної, так і моральної. Реалізація прав людини, її рівень, умови, якості є похідними від

особистої волі людини. За таких умов реалізація прав є формою відтворення самої людськості, її духовних, громадських, культурних, фізичних особливостей, її усвідомлення себе і оточуючого світу, її ставлення до інших людей, суспільства, держави – всього того, що складає внутрішню свободу людини.

Проілюструємо дане твердження прикладом: Європейський Суд з прав людини вирішував справу громадянки Бельгії П. Маркс і визнав, що нерівність законних і незаконних дітей, так само як заміжних і незаміжних матерів є порушенням ст. 8 та ст. 14 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Держава не повинна допускати дискримінацію за ознакою народження, а державні органи не можуть втручатися (негативний обов'язок) у здійснення особою права на повагу до особистого і сімейного життя, крім окремих випадків, передбачених п. 2 ст. 8 Конвенції [9, с. 232–248].

Відзначимо також, що відповідно до статей 21 і 22 Конституції України права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними, а права і свободи людини, закріплені у Конституції, не є вичерпними. У поєднанні із положенням про неможливість внесення змін до Конституції, які передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини (ст. 157 Конституції України) вказані норми дозволяють зробити висновок про визнання пріоритету правової свободи над писаним правом.

Достатньо показовим у цьому аспекті є аналіз положень ст. 6 Цивільного кодексу України, яка встановлює можливість сторін укласти договір, який не передбачений нормами цивільного законодавства, але відповідає загальним началам цивільного законодавства; також сторони можуть врегулювати у своєму договорі й ті відносини, які не врегульовані законодавчими актами, відступити від їх положень і врегульовувати свої відносини на власний розсуд.

Таким чином, очевидним є те, що юридична матерія може існувати як право і свобода. Так, наприклад, в ісламі діє принцип, що всі дії, які не належать до заборонених шаріатом, – дозволені. Крім того, шаріат прощає здійснення навіть забороненого бізнесу, якщо у віруючого відсутня інша можливість і цей бізнес є єдиним джерелом засобів для існування та за умови, що людина постійно шукає законного способу одержання доходу [10, с. 48–49]. Гуманність цього принципу з точки зору верховенства природного права людини на життя стосовно будь-якої соціальної норми не підлягає сумніву. Проте в шаріаті передбачено не тільки визнання

верховенства природної справедливості (рівності прав і свобод людини) стосовно соціальних норм, а й соціальний морально-правовий механізм забезпечення природної справедливості шляхом добровільних пожертвувань – садака (милостиня бідним), вакфа (благодійна передача майна), закаята – «очищення» (сплата 2,5 % частки з не використаного протягом року майна). Таким чином, здійснюється процес «очищення», подяки Аллаху за даровані блага [10, с. 52–53].

Соціальна сутність явищ – це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства [11, с. 27]. Досліджуючи соціальну сутність права, необхідно виходити з того: а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний феномен: потреби окремих індивідів (фізичних осіб), їх об'єднань, суспільства в цілому; б) які ж саме види таких потреб він задовольняє. В основу ж задоволення потреб покладено інтерес суб'єкта, його прагнення, яке потім виражається в певній поведінці. Аналіз матеріального права свідчить про неодноразове текстуальне закріплення термінопонять «потреби» та «інтерес», адже останній є зазвичай не чим іншим, як усвідомленням певними суб'єктами своїх потреб.

Зважаючи на поставлену нами мету – з'ясувати проблеми судового захисту права через визначення об'єкта судової діяльності, який ми розуміємо в поєднанні предмета судової діяльності та способів і форми її здійснення, відзначимо, що, очевидно, предмет судової діяльності – це юридичний інтерес особи, який виражається у правовій свободі й нерідко конкретизований у праві.

Оскільки першочерговим джерелом права є інтерес, то можливість реалізації такого інтересу є його гарантією і при здійсненні судочинства нерозривно пов'язана із процесуальною формою. Судовий процес є тому підтвердженням, адже завдяки юридичному інтересу суб'єктів встановлюється їх взаємозв'язок, досягається баланс і гармонія в процесуальних правовідносинах і взагалі стають можливими виникнення, існування і рух кожної судової справи.

Феномен правосуддя полягає в тому, що суд, вирішуючи справу, не просто механічно накладає норму закону на спірні правовідносини, а пропускає їх крізь призму загальних принципів, вимог моралі, справедливості, деонтології (сукупності прав і обов'язків посадових осіб) і навіть етикету, дотримуючись при цьому регламентованої законом процедури. Таким чином, метою судової діяльності при

здійсненні правосуддя у вузькому розумінні є захист порушеного, невизнаного або оспореного інтересу, права чи свободи, в широкому розумінні це ліквідація правового конфлікту з максимальною ефективністю. На нашу думку (і це підтверджується практикою), конфлікт не ліквідується з вирішенням справи. Отримавши рішення, одна зі сторін, як правило, не вдоволена результатом розгляду справи й прагне нового вирішення<sup>1</sup> справи, реалізуючи своє право апеляційного оскарження рішення, – отже, конфлікт продовжує існувати. Але і рішення апеляційної інстанції підлягає касаційному перегляду. Навіть набрання законної сили «остаточним» рішенням суду не гарантує його виконання, і таким чином, конфлікт продовжує існувати, а право, за захистом якого особа звернулася до суду, залишається порушеним. Судова система не спрацьовує. Чому? Тому що підстави для цього закладені в самому процесуальному законодавстві. Зокрема у статті 1 ЦПК встановлюється, що завданням цивільного судочинства є *розгляд і вирішення справи* (курсив наш – О. Ш.), тобто волевове, владне втручання суду у приватноправову сферу суб'єктів. Між тим, поштовхом до позитивної поведінки, як уже було доведено, є інтерес особи, що ґрунтується на свободі її власного волевиявлення. Інакше кажучи, більш активно особа буде виконувати власне, прийняте нею свідоме рішення, ніж чийсь владний припис. Тому першочерговим завданням суду є ліквідація правового конфлікту шляхом досягнення взаємної згоди між сторонами. Коли за допомогою суду сторони дійшли взаємної згоди, то і виконання її умов буде більш ефективним. Здійснюючи судочинство, суддя не повинен бути байдужим арбітром, він повинен прагнути ліквідувати правовий конфлікт і привести до цього сторін. Сторони звертаються до суду насамперед не за законним рішенням – вони шукають справедливості. Суддя-медіатор не байдужий до проблеми сторін, – от хто їм потрібен. Владне вирішення спору судовим рішенням повинно застосовуватися в останню чергу.

<sup>1</sup> Закріплена в діючому ЦПК України модель апеляції саме передбачає можливість «нового» розгляду та вирішення справи, адже відповідно до ст. 303 ЦПК України суд не обмежений доводами апеляційної скарги і може навіть приймати до розгляду нові докази, які не були представлені у суді першої інстанції.

**Висновки.** Отже, визначимо, що об'єктом судової діяльності при здійсненні правосуддя і в цивільному, і в господарському, і в адміністративному судочинстві слід вважати захист юридичного інтересу (під яким слід розуміти свідому рушійну силу на задоволення певних

потреб), що виявляється у праві – варіантах поведінки суб'єкта, які визначаються свободою їх реалізації в поєднанні із процесуальною, врегульованою законом формою здійснення цього захисту, тобто процедури розгляду і вирішення правового конфлікту.

#### Список використаної літератури

1. Основные концепции права и государства в современной России: По материалам «круглого стола» (по материалам «круглого стола» в Центре теории и истории права и государства ИГП РАН) // Государство и право. – 2003. – № 5. – С. 5–33.
2. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2003. – 845 с.
3. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с.
4. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
5. Нерсисянц В. С. Философия права / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА, 1997. – 848 с.
6. Темченко В. Право у механізмі забезпечення прав і свобод людини / В. Темченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 44–47.
7. Бернхардт Р. Европейский суд по правам человека в Страсбурге: новый этап, новые проблемы / Р. Бернхардт // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 57–62.
8. Самарин Ю. Стефан Яковский и Феофан Прокопович / Ю. Самарин // Сочинения. Т. 5. – М. : Изд-во Д. Ф. Самарина, 1880. – 464 с.
9. Европейский суд по правам человека: избранные решения : в 2 т. Т. 1 / председатель ред. коллегии В. А. Туманов. – М. : НОРМА, 2000. – 856 с.
10. Нуруллина Г. Исламская этика бизнеса / Г. Нуруллина. – М. : Умма, 2004. – 112 с.
11. Рабинович П. М. Права і свободи людини: Соціальна сутність // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 4 (42). – С. 44–51.

Надійшла до редколегії 27.04.2011

#### ШУТЕНКО О. В. ПРИРОДА СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА

Представлено обоснование необходимости унификации судебных процессов – гражданского, хозяйственного и административного – с точки зрения единства их задач, объекта и предмета, цели, принципов, метода и форм судебной защиты. Отмечено, что предметом судебной деятельности является юридический интерес лица, который выражается в правовой свободе и нередко конкретизируется в праве.

#### SHUTENKO O. THE NATURE OF JUDICIAL PROCESS

The necessity for unification of trials – civil, commercial and administrative – from the viewpoint of the unity of their tasks, object and subject, purpose, principles, methods and forms of judicial protection is grounded. The subject of judicial work is the legal interest of a person and it is expressed in the legal freedom and often specified in the law.

УДК 51.74(091)(477)

**М. Ю. БУРДІН,**

викладач кафедри теорії та історії держави і права  
Харківського національного університету внутрішніх справ

#### СУДОВІ УСТАНОВИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ЦАРАТУ В ХІХ СТ.

Розглянуто особливості функціонування судових органів у Київській, Волинській та Подільській губерніях Російської імперії у ХІХ ст.

Невід'ємною складовою правової держави є існування ефективної судової влади, здатної по-справжньому захищати права громадян, державних організацій та установ від будь-

яких зазіхань і відновлювати порушені права. У цьому і полягає найважливіша гарантія прав і свобод людини. Роки незалежності України яскраво продемонстрували, наскільки складно